

Examining the concept of national identity and its components in high school history books

esmi¹

Abstract

Identity, as the most important social component, plays a significant role in identifying the history and culture of society at the micro and macro levels because it is known as the birth certificate and authenticity of the people of a land throughout history. In this research, based on the opinions of various experts, we are looking to investigate the national identity and its components in the history books of high school. The research method is library and documents and the basis of the work is the analysis and investigation of the concept of national identity and its components in the tenth, eleventh and twelfth grade history books. According to research findings, the most important components of identity in history books are: Cultural heritage, beliefs and convictions, family, festivals and ceremonies, education and science, lifestyle, livelihood, handicrafts, art and architecture. In general, the components of identity reflect the structure and internal conditions of society and relationships and interactions with the outside world. The results show that the information in the books is mostly historiographical and narrative and it only increases students' historical knowledge and historical, political, geographical and religious dimensions of national identity have been discussed more than social, cultural, linguistic-literary dimensions.

Due to the importance of the concept of identity, it is necessary the content of history books is more concrete and objective pay attention to myths and historical figures as well as historical events to provide the familiarity and awareness of the young generation with historical patterns and also to strengthen the sense of pride and belonging and ultimately national unity.

Keywords: national identity, history, culture, high school, national unity.

---

* Corresponding Author, Email: z.esmi@cfu.ac.ir

بررسی مفهوم هویت ملی و مؤلفه‌های آن در کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه دوم

زهرا اسمی جوشقانی^۱

دکترای جامعه‌شناسی و کارشناس پژوهش مرکز آموزش عالی امام خمینی دانشگاه فرهنگیان کاشان

چکیده

هویت به عنوان مهمترین مؤلفه اجتماعی نقش بسزایی در شناسایی تاریخ و فرهنگ جامعه در سطح خرد و کلان دارد؛ زیرا به عنوان شناسنامه و اصالت مردم یک سرزمین در طول تاریخ شناخته می‌شود. در این تحقیق بر اساس نظرات صاحب‌نظران مختلف به دنبال شناسایی هویت ملی و مؤلفه‌های آن در کتاب‌های تاریخ مقطع متوسطه دوم هستیم. روش تحقیق کتابخانه‌ای و اسنادی است و مبنای کار تحلیل و بررسی مفهوم هویت ملی و مؤلفه‌های آن در کتاب‌های تاریخ پایه دهم، یازدهم و دوازدهم است. بر اساس یافته‌های تحقیق مهمترین مؤلفه‌های هویت در کتاب‌های تاریخ عبارتند از: میراث فرهنگی، باورها و اعتقادات، خانواده، جشن‌ها و مراسم‌ها، آموزش و علم، سبک زندگی، شیوه معیشتی، صنایع دستی، هنر و معماری است. به طور کلی مؤلفه‌های هویت بیانگرو بازتاب ساختار و شرایط درونی جامعه و روابط و تعاملات با دنیای خارج است. نتایج بررسی کتاب‌ها نشان می‌دهد اطلاعات کتاب‌ها بیشتر حالت تاریخ نگاری و روایتی دارد و صرفاً دانش تاریخی دانش آموزان را افزایش می‌دهد و به ابعاد تاریخی، سیاسی، جغرافیایی و مذهبی هویت ملی بیشتر از ابعاد اجتماعی، فرهنگی، زبانی-ادبی پرداخته شده است. با توجه به اهمیت مفهوم هویت لازم است محتوی کتاب‌های تاریخ به صورت ملموس تر و عینی تر اسطوره‌ها و شخصیت‌های تاریخی و همچنین رویدادهای تاریخی را مورد توجه قرار دهند تا هم زمینه آشنایی و آگاهی نسل جوان با الگوهای تاریخی فراهم شود و هم اینکه احساس تفاخر و تعلق و در نهایت وحدت ملی تقویت گردد.

کلید واژه‌ها: هویت ملی، تاریخ، فرهنگ، مقطع متوسطه دوم، وحدت ملی.

مقدمه

هویت، دغدغه دیرین بشر است و تاریخی به درازای تاریخ بشر داشته و در حقیقت پاسخ به پرسش بنیادین بشر به کیستی و چیستی خویش است که از دو منظر اساسی، وجود شباهت با درون گروه و تفاوت با برون گروه به فرد نگریسته و بر این ویژگی‌ها اصرار می‌ورزد. به مسئله هویت می‌توان از منظر و رویکردهای مختلف نگریست که یکی از آنها منظر تاریخی است. اگر هویت از منظر تاریخی به عنوان پدیده‌ای سیاسی و اجتماعی در نظر گرفته شود می‌توان گفت که بحث در حوزه هویت ملی از هنگام پدید آمدن ملت به معنای امروزی آن شکل گرفته است. عواملی چند در شکل‌گیری هویت درباره واحدهای فرا قومی و تامین ملت موثر واقع شدند که از آن جمله اند: تشکیل نهاد سیاسی امپراتوری که با تجمیع اقوام و طوایف گوناگون، یک واحد سیاسی، نظامی و اقتصادی را با هویت سیاسی مشترک تشکیل می‌دادند و نیز زبان و ادبیات مشترک میان اقوام و طوایف که مبنای شکل‌گیری یک فرهنگ مشترک قرار می‌گرفت. در دوران جدید، نخستین گام مهم در راه تشکیل ملت در اروپا تحول از همبستگی خونی به همبستگی فرا طایفه‌ای در اجتماعات شهری قرون وسطایی بود. در واقع با پیدایش مفهوم شهروند و حقوق و تکالیف شهروندی بود که مفهوم جامعه مدنی و ملت (هویت ملی) در مقابل دولت به عنوان یک ساخت مستقل تحقق یافت (قنبری برزیان و جعفرزاده پور، ۱۳۹۰: ۴-۵).

هویت ملی سند سرگذشت، تجربیات و اصالت یک ملت در طول تاریخ است که افراد مختلف یک سرزمین را به هم پیوند می‌دهد و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود از آنجایی که هویت ملی را می‌توان مبنای انسجام و یگانگی در سطح جامعه دانست لازم است که این مسئله در کشور ایران که دارای تنوع گروه‌ها و اقوام مختلف با فرهنگ‌ها و مسلک‌های خاصی است به طور جدی مورد توجه قرار گیرد؛ زیرا با کوچک‌ترین تلنگر و بی‌توجهی می‌تواند زمینه ساز چالش‌های زیادی گردد و وحدت ملی را به مخاطره اندازد و پیامدهای غیرقابل جبرانی در تاریخ کشور چون تنش‌ها و بی‌نظمی‌های اجتماعی و فرهنگی در سطح ملی و بین‌المللی به همراه خواهد داشت.

به همین منظور در این تحقیق به دنبال بررسی مفهوم هویت ملی و مؤلفه‌های آن در کتاب تاریخ مقطع متوسطه دوم هستیم تا مشخص شود که کتاب‌های تاریخ ما تا چه اندازه مفهوم هویت ملی را برای نوجوانان تداعی می‌کنند و با توجه به چالش‌ها و

بحران‌های هویتی نسل جدید، کتاب‌های تاریخ تا چه اندازه می‌تواند در تقویت هویت ملی نقش داشته باشد و چه اقدامات و راهکارهایی بر مبنای تاریخ و فرهنگ بومی و ملی می‌توان با استفاده از کتاب‌های تاریخ برای تقویت هویت ملی و پابندی نوجوانان و جوانان به فرهنگ و تاریخ کشور در نظر گرفت.

هویت (Identity) ریشه در زبان لاتین دارد و از Identitas که از Idem. یعنی مشابه و یکسان ریشه می‌گیرد. این واژه در یک معنا به ویژگی یکتایی و فردیت، یعنی تفاوت‌های اساسی که یک شخص را از همه کسان دیگر به واسطه هویت خودش متمایز می‌کند، اشاره دارد و در معنای دیگر به ویژگی همسانی که در آن اشخاص می‌توانند به هم پیوسته باشند و یا از طریق گروه یا مقولات براساس صور مشترک برجسته‌ای، نظیر ویژگی‌های قومی و... به دیگران بپیوندند، دلالت دارد (دیلمقانی و قاسمی ترکی، ۱۳۹۷: ۲۰).

هویت ملی از نظر جامعه‌شناسی به مثابه نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی نسبت به مجموعه‌ای از مشترکات ملی جامعه است که موجب وحدت و انسجام می‌شود و دارای ابعاد مختلف خرده فرهنگ ملی، دینی جامعه‌ای و انسانی است و ویژگی اصلی آن قابلیت انعطاف اجزاء آن و بومی بودن ابعاد تشکیل دهنده آن می‌باشد (رزازی فر، ۱۳۷۹: ۱۰۶).

محمد عبدالهی در پژوهشی با عنوان هویت جمعی، دینامیسم و مکانیسم تحول آن در ایران به طرح این پرسش پرداخته است که هویت جمعی در جامعه ایران چیست؟ یعنی مردم ایران خود را در درجه اول، متعلق و منتسب به کدام واحد جمعی می‌دانند و خود را با کدام «ما» تعریف می‌کنند؟ برای پاسخ به این سؤال، محقق به بررسی داده‌های حاصل از یک تحقیق تجربی بر روی نمونه‌هایی از سه نظام اجتماعی، عشایری، روستایی و شهری پرداخته و به نتایج زیر دست یافته است:

- در جامعه ایلی، ۷۳٪ از روسای خانواده‌ها دارای هویت خانوادگی و خویشاوندی و ۲۷٪ دارای هویت هم ملی و هم قومی هستند. در جامعه روستایی، ۱۴٪ افراد مورد بررسی دارای هویت جمعی در سطح خویشاوندی، ۶۳٪ هم روستایی و ۲۳٪ هم شهری هستند.

- در جامعه شهری، هویت اجتماعی ۱۳٪ از افراد در سطح هم خویشاوندی، ۱۰٪ هم طایفه، ۳۱٪ هم قوم، ۱۳٪ هم شهری، ۱۳٪ هم مذهب، ۱۳٪ هم کشور یا هم میهن و ۳٪ هم نوع می‌باشد.

- به طور کلی، همه خانوارهای مورد بررسی در جامعه عشایری، ۸۰٪ خانواده‌ها در جامعه روستایی و بیش از ۵۰٪ خانواده‌ها در جامعه شهری دارای هویت‌های کوچک و خاص گرایانه می‌باشند. در مجموع:

- ۱- سطح هویت جمعی در جامعه ایران بسیار نازل، کوچک و خاص گرایانه است.
- ۲- هویت جمعی عام در سطح کشور، یعنی هویت جامعه‌ای یا ملی-مذهبی در جوامع ایلی و روستایی بسیار ضعیف است. چنین به نظر می‌رسد که افراد، پایبند ارزش‌ها و هنجارهای خاص گرایانه فامیلی و قومی خود هستند و در فعالیت‌های روزمره مصالح و منافع قومی و فامیلی را بر مصالح و منافع عام و مصالح ملی ترجیح می‌دهند.

اسفر رزازی‌فر در پژوهشی با عنوان بررسی مفهوم هویت جمعی و جایگاه هویت ملی در شهر مشهد با تأکید بر تأثیر دو عامل عام‌گرایی و عدالت توزیعی بر هویت جامعه‌ای، ابعاد چهارگانه هویت، شامل ارزش‌های ملی، ارزش‌های دینی، ارزش‌های جامعه‌ای و ارزش‌های انسانی را در دو سطح عاطفه تعمیم یافته و تعهد تعمیم یافته بررسی کرده است. جامعه آماری تحقیق، ساکنین ۱۸ سال به بالای مناطق ده‌گانه شهرداری مشهد هستند که از میان آنها ۳۰۰ نفر با استفاده از روش سهمیه‌ای به عنوان جمعیت نمونه انتخاب شده‌اند. ابزارگردآوری اطلاعات پرسشنامه با طیف لیکرت بوده است. یافته‌های اصلی تحقیق عبارتند از: از بین عناصر چهارگانه هویت، ارزش‌های جامعه بیشترین و ارزش‌های ملی کمترین نمره را دارند و البته تفاوت چندانی بین میانگین ارزش‌های چهارگانه وجود ندارد. همچنین تعلق خاطر به ارزش‌های ملی بیش از ارزش‌های دینی است. بین ابعاد چهارگانه هویت ملی، عام‌گرایی و عدالت توزیعی رابطه وجود دارد. میزان پایبندی عملی کمتر از میزان هویت جمعی است. میانگین کلی هویت ملی در مشهد ۷۴/۴۳، میانگین نظری (عاطفه تعمیم یافته) ۷۴/۵۴ و میانگین پایبندی عملی (تعهد تعمیم یافته) ۷۰/۵۶ می‌باشد. درخصوص متغیرهای مستقل تحقیق، عام‌گرایی دارای میانگین ۷۱/۶۸ و عدالت توزیعی ۴۸/۸۱ می‌باشد که بیانگر ضعف احساس عدالت توزیعی میان پاسخ‌گویان است.

حبیب احمدلو و عماد افروغ در پژوهشی با عنوان بررسی رابطه میزان هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز درصدد پاسخ‌گویی به این سؤالات هستند:

۱- میزان گرایش به هویت قومی در بین جوانان ترک چقدر است؟

۲- میزان گرایش به هویت ملی در بین آنها چقدر است؟

۳- آیا بین میزان هویت قومی و میزان هویت ملی جوانان رابطه‌ای وجود دارد؟

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که افراد دارای هویت‌های گوناگونی هستند و این هویت‌ها لزوماً درمقابل همدیگر قرار نمی‌گیرند. افراد از هویت‌های گوناگون خود به عنوان بسته‌های اطلاعاتی استفاده کرده و در موقعیت‌های کنشی مقتضی از آنها سود می‌جویند. هویت ملی و هویت قومی نیز دو نوع هویت جمعی هستند که افراد در طی اجتماعی شدن، آنها را درونی کرده و جزئی از شخصیت خود را می‌سازند و از آنان در موقعیت‌های مقتضی استفاده می‌کنند. بنابراین آنها تناقضی بین این دو نوع هویت درک نمی‌کنند.

خدایار و فتحی در پژوهشی تحت عنوان هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: دوره متوسطه با تحلیل و بررسی شانزده جلد از کتاب‌های درسی تاریخ، جامعه‌شناسی، زبان و ادبیات فارسی رشته‌های علوم تجربی، علوم انسانی و ریاضی و فیزیک در مقطع متوسطه، به دنبال بررسی انعکاس مؤلفه‌های هویت ملی ایران و شاخصه‌های آن، جهان ایرانی و تبیین مفهوم نظری هویت در این آثار هستند. این مصادیق و عناصر شامل چهار عنصر اصلی فرهنگ، دین و مذهب، تاریخ و قلمرو سیاسی جغرافیایی است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مؤلفان کتاب‌های درسی و برنامه ریزان آموزش و پرورش در انعکاس مفاهیم و مصادیق هویت ساز و بحث نظری هویت در کتاب‌های یادشده عملکرد مناسبی داشته‌اند؛ اما در حوزه تمدن ایرانی عملکرد آنها نسبتاً ضعیف است.

ادیب منش و پروانه در پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه علوم پایه از منظر ترسیم هویت دینی از سال ۵۸ تا ۹۲ ه. ش به دنبال پاسخ به این سؤال بوده‌اند: آیا کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه رشته‌های علوم پایه از سال ۵۸ تا ۹۲ ه. ش در شکل دهی هویت دینی، مذهبی و انقلابی در دانش آموزان موفق بوده‌اند؟ روش پژوهش، اسنادی و مبتنی بر تحلیل محتواست. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه رشته علوم پایه از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۹۲ ه. ش، تألیف دفتر برنامه‌ریزی و کتب درسی وزارت آموزش و پرورش است. و از میان آنها تعداد ۹ عنوان کتاب درسی تاریخ که به لحاظ محتوایی تکراری نبودند، به عنوان حجم نمونه انتخاب و مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. برای گردآوری اطلاعات از فهرست واری (چک لیست) سنجش مؤلفه‌های هویت دینی، مذهبی و انقلابی استفاده شده است. یافته‌های این پژوهش حاکی از این است که: کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه بعد از انقلاب اسلامی در شکل دهی و انتقال مفاهیم هویت دینی، مذهبی و انقلابی سهم زیادی داشته‌اند. و توانسته‌اند ویژگی‌ها، بایدها و نبایدهای دینی، عقاید و هویت اسلامی - انقلابی را در لابه‌لای مطالب خویش، به دانش‌آموزان انتقال دهند و در جهت درونی سازی آنها مؤثر عمل کنند.

صالحی عمران و شکیبائیان در پژوهشی به بررسی شکل‌گیری هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال تحصیلی ۱۳۸۲-۱۳۸۱ با استفاده از روش تحلیلی محتوا پرداخته‌اند. در این پژوهش ۵۱۲ درس، ۳۱۹۹ صفحه و ۳۳۳۲ تصویر، در چهار مقوله ارزش‌های هویت ملی، ارزش‌های هویت مذهبی، ارزش‌های هویت انقلابی و سایر مقوله‌هایی که محقق با تعریف خود تعیین کرده است، مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج این پژوهش نشان داد که در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال ۱۳۸۱-۱۳۸۲ کم‌رنگ‌ترین ارزش‌ها، ارزش‌های ملی است و با توجه به این نتایج محتوای کتاب‌های مذکور نمی‌تواند نقش موثری در شکل‌گیری و رشد همه‌جانبه فردی و اجتماعی آموزش‌یافتگان داشته باشد.

خسروانین در پژوهشی با عنوان ترسیم هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه از سال ۱۳۸۶-۱۳۴۳ میزان هویت ایرانی را در کتاب‌های درسی تاریخ بررسی کرده است و به این نتایج دست یافته است که در کتاب‌های درسی تاریخ اواخر دوره پهلوی دوم بیشترین تأکید بر آموزش مفهوم هویت ایرانی قرار گرفته و شاخص‌های مرتبط با مؤلفه‌های هویت ایرانی از توجه و اهمیت بیشتری برخوردار است. اما در کتاب‌های درسی تاریخ دوره استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران، تأکید بیشتر بر هویت دینی (جنبه اسلامی بودن هویت ملی) است و شاخص‌های مرتبط با مؤلفه‌های هویت دینی از توجه و اهمیت بیشتری برخوردار هستند.

مارینو (Marino) در پژوهشی با عنوان تحلیل محتوا و رویکردهای توالی تاریخ (زمان نگاری) کتاب‌های تاریخ جهان دبیرستان به این نتیجه رسید که این کتاب‌ها مورد علاقه نیستند و از جنبه‌های گوناگون مانند زبان و بیان و حتی نحوه ارائه معلمان تا تأثیر نامناسبی که آنها بر شکل دادن و تعریف برنامه درسی اعمال می‌کنند مورد انتقاد قرار گرفته‌اند. این مقاله به طور دقیق‌تری به کتاب‌های درسی تاریخ جهان می‌پردازد و به طور خاص بر نحوه سازماندهی و ارائه موضوع تاریخ جهان توسط این متون تمرکز می‌کند؛ به عنوان مثال، معمولاً گفته می‌شود که این متون بیش از حد اروپا محور هستند و اکثر پوشش آنها به سمت تاریخ اروپا متمایل است.

کورس (Koross) در پژوهشی با عنوان وحدت و هویت ملی در کتاب‌های درسی کیسواحیلی (Kiswahil) برای دانش‌آموزان دبیرستانی در کنیا: یک تحلیل محتوا نشان داد از آنجایی که کنیا کشوری چند قومیتی است که سابقه تاریخی آن به راحتی روایت

مشترکی برای متحد کردن ملت ارائه نمی‌دهد. برای جبران فقدان یک روایت ملی، کتاب‌های درسی مضامین و ایدئولوژی‌های ملی خاصی مانند «سوسیالیسم آفریقایی» و «صلح، عشق و اتحاد» را از طریق ژانرهای مختلف کیسواحیلی تبلیغ و ترویج می‌کنند. تصمیم کنیا برای استفاده از کیسواحیلی به عنوان زبان ملی بلافاصله پس از استقلال به دلیل نیاز به تقویت هویت و وحدت ملی بود زیرا زبان ارتباطات بین قومی است. در این پژوهش محتوای ۱۲ کتاب درسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌ها لزوم تغییر و بهبود محتوای کتاب‌های درسی را از نظر ارزش‌های توسعه‌شهروندی، تقویت احساس هویت ملی و وحدت ملی مورد نیاز برای توسعه ملی نشان می‌دهد.

آدا چای (Ada Chai) در تحقیقی با عنوان کتاب‌های تاریخ و ساخت هویت ملی در برمه با تحلیل محتوای کتاب‌های تاریخ پایه ششم تا هشتم به این نتیجه دست یافته است که رهبران سیاسی اغلب از سیستم‌های آموزشی دولتی به عنوان ابزاری برای ملت‌سازی استفاده می‌کنند. به گونه‌ای که با بلندمدت آنها سازگار باشد کتاب‌های درسی در برمه ارزش‌های سیاسی و اجتماعی را بررسی می‌کنند که دولت برمه برای آن تلاش می‌کند.

فورست و برت (Forrest & Barrett) هویت ملی را نظام روان‌شناختی پیچیده‌ای می‌دانند که مؤلفه‌های شناختی و عاطفی گوناگونی دارد. در بعد شناختی، هویت ملی بر آگاهی فرد از عضویت خود در گروه ملی، باورهایی درباره ویژگی‌های نوعی اعضای گروه ملی و برون‌گروه‌های برجسته و دانش در خصوص میهن مانند علائم، نمادها، آداب و رسوم و سنت‌ها تأکید می‌ورزند؛ آن‌ها در بعد عاطفی هویت ملی بر احساس تعلق فرد به گروه ملی، وابستگی هیجانی به میهن، احساسات متمایز نسبت به اعضای گروه ملی در مقابل برون‌گروه‌ها و هیجانات اجتماعی متنوع نظیر غرور ملی اشاره می‌کنند.

نور برت الیاس نخستین بار نشان داد که شکل ارائه یا نشان دادن خود در زندگی روزمره از طریق روند تاریخی شکل می‌گیرد و تغییر می‌یابد. بعد تاریخی هویت ملی عبارت است از آگاهی مشترک افراد یک جامعه از گذشته تاریخی و احساس دلبستگی به آن و احساس هویت تاریخی و هم‌تاریخ‌پنداری پیونددهنده نسل‌های مختلف به یکدیگر که مانع جدا شدن یک نسل از تاریخش

می‌شود؛ زیرا هر جامعه‌ای با هویت تاریخی خود تعریف و ترسیم می‌شود. هویت تاریخی را می‌توان آگاهی و دانش نسبت به پیشینه تاریخی و احساس تعلق خاطر و دل‌بستگی بدان دانست. این تعریف دربرگیرنده سه بعد است؛

۱- دانش تاریخی، به معنای آگاهی از مهمترین حوادث و شخصیت‌های تاریخی

۲- تعلق خاطر تاریخی، به معنای وجود احساسات و عواطف مثبت و منفی نسبت به حوادث و وقایع و شخصیت‌های مثبت و منفی که نتیجه آن برخورد مثبت و افتخار آمیز با آن یا موفق دانستن فعالیت‌ها و اقدامات شخصیت‌های موثر و مثبت در تاریخ کشور و احساس غرور یا ناراحتی و سرافکنندگی و تحقیر شدن است.

۳- اهتمام تاریخی، به معنای میزان اهمیت دادن به تاریخ در مقایسه با سایر موارد مهم است (حاجیان، ۱۳۷۹: ۲۰۲-۲۰۱).

ریچارد جنکینز (Richard Jenkins) هویت را شامل سه سطح فردی، جمعی، اجتماعی و ملی دانسته که در این میان هویت ملی به تعبیری فراگیرتر، بالاترین و مشروع ترین سطح هویت است. وی هویت فردی را از هویت اجتماعی متمایز ندانسته و گفته است افراد در جامعه ساخته می‌شوند. هویت ملی دایر بر واحد مستقل سیاسی‌ای به نام کشور است و براین اساس همه افرادی که دارای تابعیت کشوری باشند، هویت ملی مربوط به آن کشور را دارند. به نظر وی فرایندی بودن هویت اهمیت بسزایی دارد و نشان می‌دهد که یک هویت به مثابه یک فرآیند می‌تواند دچار کاستی یا فراوانی شده و در دوره‌هایی کم رنگ یا پر رنگ گردد (عسگری و همکاران، ۱۴۰۱، ۱۰۵-۱۰۴).

از نظر وی آنچه یک گروه انسانی را هویت می‌بخشد شباهتی است که باعث تفاوت آنها از گروه‌های دیگر می‌شود. شباهت و تفاوت معناهایی هستند که افراد آنها را می‌سازند. فرهنگ جوامع بشری فرایند تفاوت و شباهت را عینیت می‌بخشد. ابزارهای فرهنگی هویت‌ساز، باعث شکل‌گیری مقوله‌های هویتی در بین جوامع بشری می‌شوند. زبان، مذهب، پوشاک، علایق زیباشناختی، تفریحات و سرگرمی، ورزش، تغذیه و... مواردی فرهنگی هستند که برای زندگی هر گروهی ایجاد معنا می‌کنند و باعث شباهت درون گروهی و تفاوت از برون گروه می‌شود. براین اساس، یک گروه و یا حتی یک فرد می‌تواند در موقعیت‌های گوناگون هویت‌های متعددی برای خود بسازد و خود را بدان‌ها متعلق بدانند. «اصولاً زندگی اجتماعی بدون وجود راهی برای دانستن این‌که دیگران کیستند و بدون نوعی درک از این‌که خود ما کیستیم غیرقابل تصور است». آگاهی به وجود «خود» و پی

بردن به کیستی و هویت خود از خلال ارتباط با دیگر جوامع و مردمان دیگر بوجود می‌آید. بنابراین خودآگاهی دربارهٔ هویت اجتماعی یعنی این‌که معنای انسان بودن چیست، معنای انسان از نوع خاصی بودن چیست، فرد بودن به چه معنا است، و این‌که آیا آدمیان همان هستند که جلوه می‌کنند. معنای هویت‌های اجتماعی در شرایط جهانی و به قول فریدمن در پروسهٔ جهانی دارای شباهت در عین تفاوت هستند. همهٔ ما، تا اندازه‌ای، تحت یک نظام شکوفای جهانی اطلاعات تجارت و حمل و نقل سریع، زندگی می‌کنیم که در آن شباهت‌های جهانی به همان اندازهٔ تفاوت‌های محلی واضح است (جنکینز، ۱۳۹۹: ۳۵-۳۳).

در خصوص ابعاد و مؤلفه‌های هویت ملی نظریات گوناگونی از طرف اندیشمندان ارائه شده است. به عنوان مثال در حالی که بخشی از اندیشمندان در علوم جغرافیا بر مؤلفهٔ سرزمین و تاریخ مشترک به عنوان عناصر اصلی هویت ملی تاکید دارند، متفکران حوزهٔ علوم سیاسی ساختار سیاسی مشترک، دولت و ملت و عالمان علوم اجتماعی زبان، دین، آداب و رسوم مشترک را به عنوان عنصر اساسی هویت ملی برشمردند. اما در یک رویکرد جامع و بر اساس این تعریف که هویت ملی فرآیند پاسخگویی آگاهانهٔ یک ملت به پرسش‌های پیرامون خود است، می‌توان از ابعاد مختلف اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی، سیاسی، دینی، فرهنگی، زبانی - ادبی هویت ملی سخن گفت.

ابعاد اجتماعی هویت ملی ناظر بر احساس تعلق خاطر مشترک و تعهد افراد به اجتماعی ملی است.

ابعاد تاریخی هویت ملی بر مواردی نظیر دانش تاریخی، تعلق خاطر تاریخی و اهتمام تاریخی اشاره دارد.

بعد جغرافیایی هویت ملی برای قلمرو یک سرزمین مشخص نظر دارد.

بعد سیاسی هویت ملی ناظر بر دانش سیاسی، مشارکت و نظارت، علاقه به ملت، تمایل به انجام فعالیت سیاسی، اعتماد و اطمینان به نظام سیاسی و... است.

بعد دینی هویت ملی معطوف به پایبندی به جوهر دین و ارزش‌های بنیادین دینی، دلبستگی جمعی و عمومی به شعائر و مشارکت عملی به ظواهر و آیین‌های مذهبی است.

بعد فرهنگی هویت ملی نیز شامل آیین‌ها و سنت‌های عام، معماری بناها و مکان‌ها، جشن‌ها و اعیاد، فرهنگ عامه، لباس و طرز پوشش، رسوم، عرف و هنرهای ملی است.

بعد زبانی و ادبی هویت ملی نیز ناظر بر ادبیات علمی فلسفی و سیاسی، آثار منظوم ادبی و داستانی، ادبیات عامه، زبان رایج و موسیقی ملی می‌باشد (قاسمی و ابراهیم آبادی، ۱۳۹۰: ۱۱۴-۱۱۳).

روش تحقیق

روش تحقیق روش کتابخانه‌ای و اسنادی است و مبنای کار بررسی مفهوم هویت و مؤلفه‌های آن در کتاب‌های تاریخ پایه‌های دهم و یازدهم و دوازدهم مقطع دوم متوسطه رشته‌های نظری است.

یافته‌های تحقیق

کتاب پایه دهم:

در کتاب پایه دهم ابتدا بر مبحث تاریخ شناسی یعنی روش مطالعه تاریخ و تاریخ نگاری توجه شده است. محتویات کتاب در مورد عصر باستان است و تمدن‌های مصر، بین‌النهرین، هند، چین، یونان و روم به صورت کلی مورد بررسی قرار گرفته است و به صورت مفصل‌تر تاریخ ایران در عصر باستان (تمدن ایران از آغاز تا پایان حکومت ساسانیان) مورد بررسی قرار گرفته است. ارائه اطلاعات بیشتر به صورت تاریخ شناسی و تاریخ نگاری است ولی در بسیاری از موارد به مؤلفه‌هایی از هویت ملی ایرانیان در این دوره پرداخته شده است. مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان باستان عبارتند از:

کشورداری و سیاست، جامعه و خانواده، اقتصاد و معیشت، دین و اعتقادات دینی، جشن‌ها و مناسبت‌ها، ادبیات، زبان، علم و آموزش، هنر و معماری، ابنیه و آثار تاریخی.

نکته منفی که در این کتاب به چشم می‌خورد رویدادهای مهم تاریخی به صورت ملموس و عینی و شفاف مطرح نگردیده است و ارائه اطلاعات با هدف تاریخ نگاری و کاوشگری است. خط زمان یعنی کروئولوژی در حد اشاره به بعضی از رویدادهاست و بسیاری از رویدادهای مهم تاریخ باستان ایران را پوشش نمی‌دهد.

نکته منفی دیگر اینکه بیشتر اطلاعات در قالب شکل‌ها، فعالیت‌ها و کاوش‌ها به صورت کلی و گذرا مطرح گردیده است و در متن کتاب به آن هیچ توجهی نشده است و بدتر اینکه بسیاری از معلمان این مطالب را به صورت جدی در نظر نمی‌گیرند و خارج از مبحث امتحان است و از دانش آموزان کاوش و تحقیقی را نمی‌خواهند و مسلماً دانش آموزان هم به دنبال آن نمی‌روند و به راحتی از آن گذر می‌کنند. البته این اشکال بر کتاب‌های تاریخ هر سه پایه وارد است.

هدف کلی کتاب بیشتر بر مبنای کاوشگری است تا بحث هویت ملی و بیشتر سعی می‌شود دانش آموزان بر مبنای مباحث کاوشگری اطلاعات و دانش تاریخی به دست بیاورند (بعد تاریخی) و در واقع با ارائه اطلاعات به این صورت توجه زیادی به تعلق خاطر تاریخی و اهتمام تاریخی نمی‌شود.

کتاب پایه یازدهم :

مبحث این کتاب از بعثت پیامبر تا پایان حکومت صفویه است. ابتدا در مورد منابع و کتاب‌های تاریخی و روش مطالعه تاریخ مطالبی ارائه شده است و بعد به موضوع اسلام در مکه، بعثت پیامبر، وضعیت مکه و مدینه (جنگ‌ها و صلح‌ها) در زمان پیامبر، وضعیت اسلام در دوران خلفای نخستین، حمله مسلمانان به شام، مصر و ایران، حکومت امام علی (ع)، حکومت امویان و عباسیان، وضعیت امامان در این دوران پرداخته شده است و در فصل سوم کتاب به وضعیت ایران بعد از حمله اعراب به ایران و تاثیر دو قرن حکومت اعراب بر ایران، شکل‌گیری تمدن ایرانی اسلامی، نقش ایرانیان در علوم فلسفه، نجوم و پزشکی و سایر علوم، شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی در گوشه و کنار ایران توجه شده است و بیشتر مباحث به صورت بیان تاریخ و سلسله رویدادها است و مؤلفه‌های هویتی مورد توجه خاصی قرار نگرفته است فقط در بحث علوم و فنون اشاره کلی به برخی دانشمندان مهم ایرانی شده است. و بعد به حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهیان و نقش برجسته ایرانیان در حکومت داری، رشد علوم و فنون، پیدایش آثار ادبی برجسته چون شاهنامه و بناهای تاریخی و معماری ایرانی اشاراتی شده است و در این دوران بیشتر از قسمت‌های قبل به مؤلفه‌های هویتی ایرانی توجه شده است و بعد از حمله مغول‌ها به ایران و تشکیل حکومت ایلخانی مباحث ادامه پیدا می‌کند و باز در اینجا نقش ایرانیان در سرآمدی در حکومت داری، علم و دانش، هنر و معماری به صورت کلی مورد توجه قرار گرفته است ولی لازم است که برای تقویت احساس تعلق و تفاخر به هویت ملی به صورت عینی تر

و ملموس تر به مؤلفه‌های هویتی چون اسطوره‌های تاریخی، دانشمندان برجسته، آثار علمی و ادبی، فنون و دانش‌های مختلف، تاثیر مثبت ایرانیان بر مسلمانان، غزنویان و مغول‌ها در پیشرفت و ترقی پرداخته می‌شد تا نوجوانان با احساسات مثبت و غرور ملی بیشتر به مباحث تاریخی ایران علاقمند شوند و تعلق و تعهد بیشتری نسبت به کشور احساس کنند. و در پایان مبحث تاریخ ایران به حکومت صفویه و رسمی شده مذهبی شیعه در ایران توجه شده است و مباحث تاریخی آن ذکر شده است در قسمت مؤلفه-های هویتی بیشتر به بناهای تاریخی، معماری، هنر، علوم اسلامی و مراکز آموزشی اشاره شده است. فصل پایانی به وضعیت اروپای قرون وسطی و قرن جدید اختصاص دارد و در این فصل مؤلفه‌های هویتی ایرانی فقط در حد اشاره جزئی به اسم و ترجمه آثار ابوعلی سینا است.

در کل کتاب نسبت به پایه دهم کمتر به مؤلفه‌های هویت ملی توجه کرده است و بیشتر مباحث به صورت روایتی مطرح شده است و خط زمان حکومت‌های مختلف بیان شده است و عنصر مذهب و تاثیر آن بر جلوه‌های زندگی ایرانیان بیشتر به چشم می‌خورد.

کتاب پایه دوازدهم:

این کتاب در مورد تاریخ معاصر ایران و جهان است و در ابتدا منابع تاریخی پیرامون تاریخ معاصر، سفرنامه‌ها، نشریات و صنعت روزنامه نگاری را بررسی نموده است. و در ادامه مبحث خط زمان تشکیل حکومت‌های افشار و زندیه با کمترین اشاره به مؤلفه-های هویت ملی مطرح می‌شود و در دنباله بحث تاریخ معاصر جهان در حد کلی (حکومت عثمانی، انگلیس، فرانسه و انقلاب صنعتی، روسیه) بدون ارتباط با ایران بررسی می‌شود. در ادامه نحوه شکل گیری حکومت قاجار، ارتباط با غرب و نفوذ غرب در ایران، شیوه حکومت داری و تشکیلات اداری به صورت مبسوط تر مطرح می‌شود و در این قسمت بیشتر به مؤلفه‌های هویتی چون رشد مراکز علمی، دارالفنون، هنرهای تعزیه، نمایش، تئاتر، فرش بافی، معماری ایرانی اسلامی، نقاشی، دانشمندان برجسته اشاره شده است و بعد نهضت مشروطه بدون توجه خاصی به مؤلفه‌های هویتی تا پایان حکومت قاجار مطرح می‌شود و در ادامه جنگ جهانی اول و دوم و اوضاع اروپا به صورت دقیقتر و اوضاع ایران به صورت کلی تر بررسی می‌شود و خط زمان حکومت پهلوی همزمان با رویدادهای مهم مثل ملی شدن صنعت نفت، تداوم حضور کشورهای بیگانه و مداخله در اوضاع کشور، شکل

گیری جنبش‌های مردمی، پیروزی انقلاب، شکل‌گیری حکومت جمهوری اسلامی، جنگ تحمیلی و رویدادهای مرتبط به آن پیامدهای آن مطرح می‌شود در این قسمت هم فقط در حد اشاره به نام آوران و شخصیت‌های مهم جنگ تحمیلی چندان به مؤلفه‌های هویت ملی توجهی نمی‌شود.

در نگاه تطبیقی و مقایسه سه کتاب با یکدیگر در نسبت توجه به مؤلفه‌های هویت ملی به ترتیب کتاب پایه دهم، یازدهم و دوازدهم به چشم می‌خورد و البته این میزان، با توجه به اهمیت بحث هویت ملی و نقش تاریخ و سرگذشت یک ملت کافی نیست و باید محتوای کتاب‌های تاریخی علاوه بر ایجاد دانش تاریخی احساس تعلق و تعهد و اهتمام تاریخی را ایجاد کنند تا نسل جدید با پابندی و آگاهی بیشتری برای پیشرفت کشور تلاش کند.

نتیجه‌گیری

هویت ملی بیانگر اصالت و سرگذشت مشترک افراد در طول تاریخ است که بر اساس یک سری نقاط مشترک پیوندهایی را بین مردم یک کشور ایجاد می‌کند و یک سری تمایزاتی را با بقیه مردم دنیا به همراه دارد. هویت ملی به عنوان یک سرمایه اجتماعی سیال از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود و همین امر زمینه پابندی و تعلق خاطر محکمی به کشور و سرزمین را ایجاد می‌کند و مبنای انسجام و اقتدار ملی در سطح کشور و جهان می‌شود. یکی از بسترهای تقویت هویت ملی و شناسایی مؤلفه‌های آن درس تاریخ است زیرا هویت ملی در طول تاریخ شکل گرفته است و عنصری قابل حذف نیست. محتوای کتاب‌های تاریخ می‌توانند در قالب رویدادهای و اتفاقات تاریخی مؤلفه‌های هویت ملی را برای نسل جوان مطرح کنند و زمینه آشنایی جوانان را فراهم بسازند و فراتر از دانش تاریخی به مقوله احساس تعلق و تعهد و اهتمام تاریخی دست یابند که در نهایت این مسئله، زمینه ساز پیشرفت و ترقی کشور به دست خود جوانان و کاهش بحران‌های مربوط به هویت در سطح خرد و کلان خواهد شد.

در این تحقیق به بررسی مقوله هویت ملی و مؤلفه‌های آن در کتاب‌های تاریخ دوره متوسطه دوم توجه شد و در نگاه کلی همسو با پیشینه مطرح شده و نظرات اندیشمندان مختلف مبنی بر اهمیت نقش تاریخ در زمینه آگاهی بخشی و تقویت هویت ملی به یافته‌هایی دست پیدا کردیم و بر اساس آن راهکارهایی ارائه می‌گردد.

محتوی کتاب‌های تاریخ باید از حالت تاریخ نگاری صرف و ارائه اطلاعات محض تاریخی به صورت محفوظات خارج شود و از حیطة دانشی به حیطة کاربردی و عملی در زندگی روزمره وارد شود.

در کتاب‌های تاریخ نمونه‌های عینی مثبت و منفی باید به صورت شفاف مطرح شود تا حالت الگو پذیری و عبرت آموزی از تاریخ و سرگذشت دیگران برای نسل جوان تداعی شود به عبارت دیگر احساس افتخار و احساس سرشکستگی از اقدامات گذشتگان به آگاهی بخشی جوانان کمک زیادی برای ساختن آینده جامعه خواهد کرد.

محتوای کتاب‌های تاریخ باید به گونه‌ای تنظیم شود که به همه ابعاد هویت ملی (اجتماعی، تاریخی، فرهنگی، سیاسی، دینی، زبانی - ادبی، جغرافیایی) توجه شود؛ زیرا هویت مفهومی چند بعدی و سیال است و به عنوان سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود و بیانگر اصالت و سرگذشت یک ملت است و نگاه تک بعدی یا افراط و تفریط‌ها می‌تواند پیامدهای ناخواسته‌ای در ایجاد بحران- های هویتی برای جوانان در سطح فردی و تضعیف هویت ملی در سطح کلان داشته باشد. بررسی محتوای کتاب‌های تاریخ سه پایه نشان می‌دهد که به ابعاد سیاسی، جغرافیایی، تاریخی و مذهبی بیشتر از سایر ابعاد مورد توجه قرار گرفته اند. بنابراین لازم است که محتوای درسی به گونه‌ای تنظیم شود تا ابعاد اجتماعی، فرهنگی و ادبی- زبانی هم مورد توجه قرار بگیرد تا زمینه علاقمندی و آشنایی با تاریخ کشور بیشتر فراهم شود.

منابع و مأخذ

احمدلو، حبیب و افروغ عماد(۱۳۸۱). رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز، فصلنامه مطالعات ملی، سال چهارم، شماره سیزدهم، صص ۱۴۳-۱۰۹.

ادیب منش، مرزبان و پروانه، فرهاد(۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه علوم پایه از منظر ترسیم هویت دینی از سال ۵۸ تا ۹۲ ه. ش، فصلنامه پژوهش‌های برنامه درسی، دوره پنجم، شماره یک، صص ۹۷-۱۲۰.

جنکینز، ریچارد (۱۳۹۹). هویت اجتماعی، مترجم نازنین میرزا بیگی، تهران: انتشارات آگاه.

حاجیانی، ابراهیم (۱۳۷۹). تحلیل جامعه شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره پنجم، صص ۲۲۸-۱۹۲.

- خدایار، ابراهیم و فتحی، اعظم (۱۳۸۷). هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: دوره متوسطه، فصلنامه مطالعات ملی، سال نهم، شماره ۳، صص ۲۷-۵۲.
- خسروانیان، حمیدرضا (۱۳۸۸). ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۸۶-۱۳۴۴، استاد راهنما دکتر عیسی ابراهیم زاده، تهران: بنیاد ایران شناسی و دانشگاه شهید بهشتی، پایان نامه کارشناسی ارشد.
- دیلمقانی، فرشید وقاسمی ترکی، محمد علی (۱۳۹۷). جایگاه هویت ملی در ایران نگاهی به تطور تاریخی، الگوها و سیاست‌های هویت ملی، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تاریخ، سال سیزده، شماره ۵۲، صص ۱۷-۴۴.
- رزازی فر، افسر (۱۳۷۹). الگوی جامعه شناختی هویت ملی در ایران، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۵، سال دوم، صص ۱۳۳-۱۰۱.
- صالحی عمران، ابراهیم و شکیبائی، طناز (۱۳۸۶). بررسی شکل‌گیری هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲۹، سال دوم، صص ۶۳-۸۴.
- عبداللهی، محمد (۱۳۷۱). هویت جمعی، دینامیسم و مکانیسم تحول آن در ایران، مجله جامعه شناسی ایران، دوره یک، شماره یک، صص ۶۳-۸۳.
- عسگری، محمد علی، و همکاران (۱۴۰۱). هویت ایرانی؛ نقد دیدگاه‌ها و ضرورت رویکرد تاریخی، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره ۱۸، شماره ۳۸، صص ۹۹-۱۲۴.
- قاسمی، علی اصغر و ابراهیم آبادی، غلام رضا (۱۳۹۰). نسبت هویت ملی و وحدت ملی در ایران، فصلنامه راهبرد، سال بیستم، شماره پنجاه و نهم، صص ۱۰۷-۱۳۸.
- قنبری برزبان، علی و جعفرزاده پورفروزنده (۱۳۹۰). قدرت هویت ملی در میان ایرانیان، فصلنامه مطالعات ملی، دوره دوازده، شماره چهار، صص ۲۹-۳.

Chai, Ada. (2015) *History Textbooks and the Construction of National Identity in Burma*. Senior Theses, *Trinity College, Hartford. Trinity College Digital Repository*, <https://digitalrepository.trincoll.edu/theses/477>.

Forrest, L., & Barrett, M. (2001) *English adolescents sense of national identity, identity motivations and national historical icons*.

Koross, R. (2012) National identity and unity in Kiswahili textbooks for secondary school students in Kenya: A content analysis , *Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies* (JETERAPS), 3(4),pp 544-550.

Marino, M. P. (2011) High school world history textbooks: An analysis of content focus and chronological approaches , *History Teacher*, 44(3),pp 421-446.